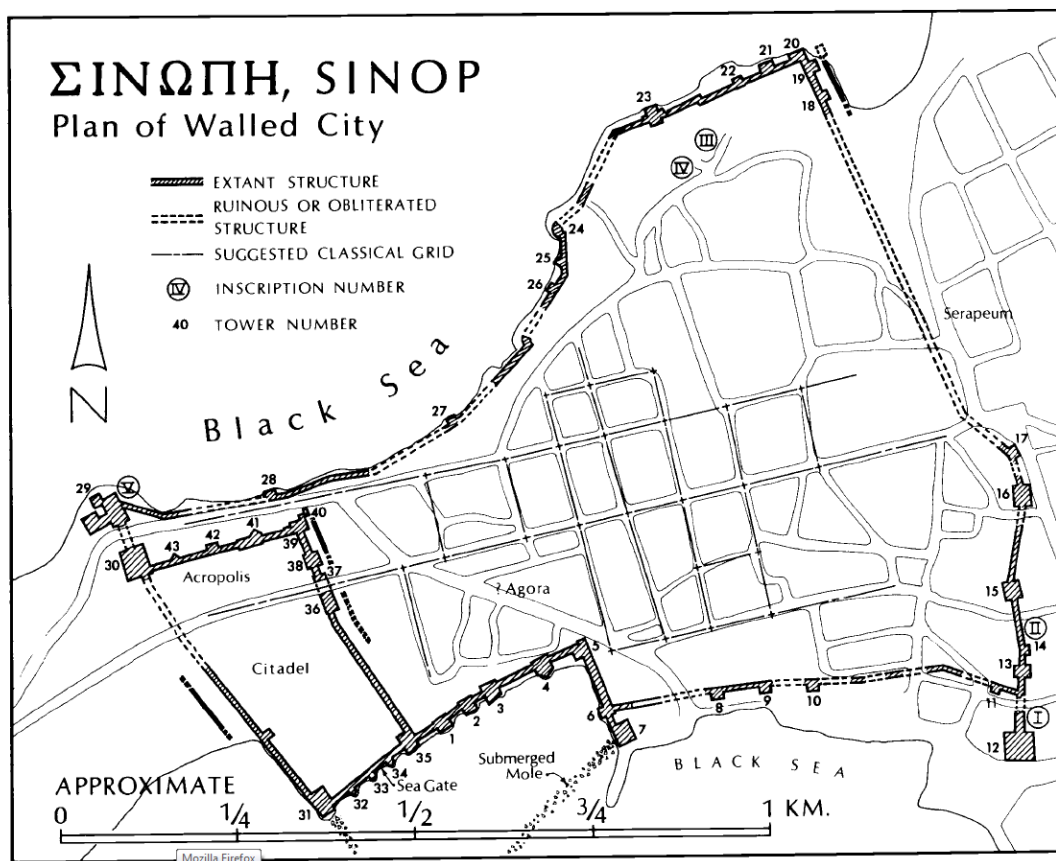

A PONTUS-VIDÉKRŐL ÚJ SZEMSZÖGBŐL

A fekete-tengeri kora középkori kapcsolatok kutatásának lehetőségei Sinopban

CSIKY GERGELY¹

A kora-középkori fekete-tengeri kereskedelem régészetileg kevésbé ismert terület, bár a tengertől északra eső steppevidék nomád népességének bizánci kapcsolatai szempontjából is rendkívüli fontossággal bír. A tenger déli, anatóliai partvidékén a kora középkori régészeti kutatások épp csak megkezdődtek. A steppei nomád-bizánci kapcsolatrendszernek az értékelése során elengedhetetlen azonban, hogy bevonjuk ezeket az új régészeti adatokat a népvándorlás-kor vizsgálatába. A tanulmány néhány kereskedelmi árucikk és azok fekete-tengeri kontextusa példáján keresztül mutatja be Szinópé szerepét.

1. kép: Szinópé városfalai és kiterjedése Bryer – Winfield 1985 nyomán

A magyar régészet hagyományosan elsősorban a Fekete-tengertől északra elterülő steppevidéket tekinti „Pontus-vidéknek”, s így e fogalomnak a tenger szárazföldi hátszágát hangsúlyozó értelmezést ad. Ez a szemlélet a hazai népvándorlások kutatásának a népmozgásokat előtérbe helyező szemléletéből következik, amely a kelet-európai steppevidékről beköltöző nomádok ismétlődő hullámainak állítja vizsgálatainak fókuszába. E fogalomnak azonban van egy másik, eredeti jelentéséhez közelebb álló értelmezése is, amely

¹ Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Régészeti Intézet, Budapest 1014. Úri u. 49. csiky.gergely@btk.mta.hu. Tudományos életrajz és bibliográfia: <http://kikicsoda.regeszet.org.hu/hu/node/1583>. Válogatott, az internetről letölthető tanulmányok: <http://mta.academia.edu/GergelyCsiky/Papers>

2. kép: Szinópé ókori és középkori kikötője (pirossal jelölt terület)

a tengert és annak partvidékét állítja elemzéseinek középpontjába.² E kutatásoknak a Kárpát-medence régészete számára is nagy a jelentősége, hiszen a tenger lehetett a fő közvetítő útvonal Bizánc és a kelet-európai steppevidék népei között, amire bőven találhatunk régészeti bizonyítékokat.

A Fekete-tenger partvonalán az ókori görög (megarai és milétoszi) gyarmatosítástól kezdve³ városok sora helyezkedett el, amelyek jelentős része a középkort is megélte, a tenger északkeleti partvidékének kivételével. A kora középkorban a tenger partvonalának túlnyomó része – az anatóliai és dél-balkáni partvonal, valamint a Krím-félsziget – a Bizánci Birodalom ellenőrzése alá tartozott. A keleti partvonal az orthodox kereszténységet követő grúz fejedelemségek (Laziké, Abaszgia és Tao-Klardzseti) uralma alatt állt, míg északon a közvetlenül nomádok által ellenőrzött terület csak a partvidék kis részére terjedt ki.⁴ A továbbélő városok élénk kereskedelmi kapcsolatban álltak egymással és Konstantinápolyval, a császárvárossal. Az északi és déli partvidék közötti legfontosabb kapocs szerepét Szinópé (a mai törökországi Sinop) városa töltötte be.

Szinópé Anatólia legészakibb pontján, egy kiugró földnyelven helyezkedik el, távolsága a Krím-félsziget legdélibb pontjától légvonalban mindössze 250 km. A város a tenger nyugati és keleti felének határán található. Különösen kedvező fekvéséhez hozzájárultak a kedvező tengeráramlatok is: a Fekete-tenger vizét két, az óramutató járásával ellentétes irányban forgó tengeráramlás mozgatja, amelyek Szinópé közvetlen közelében találkoznak. Az észak-déli irányú tengeráramlás a Krím-félszigetről éppen Szinópé kikötőjébe sodorja a hajókat. A város a régió egészéhez képest viszonylag jól kutatott régészeti szempontból. Múzeumát 1921-ben alapították, az első ásatások az 1950-es években folytak Ekrem Akurgal és Ludwig Budde vezetésével.⁵ A város és a hozzá tartozó megye (Sinop ili) területén több fontos ásatás is zajlott, amelyek

² E szemléletre példák: Bratianu, Georges I.: *La mer Noire des origines à la conquête Ottomane*. Societas Academia Dacoromana. Acta Historica IX. (München, 1969); Braudel, Fernand: *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. Vol. I (London – New York: Fontana, 1972); King, Charles: *The Black Sea: a History* (Oxford: Oxford University Press, 2004).

³ Tsetschladze, Gocha R.: *The Greek Colonisation of the Black Sea Area: Historical Interpretation of Archaeology* (Stuttgart: Franz Steiner, 1998).

⁴ A térség kora középkori történelméről: Bryer, Anthony – Winfield, David: *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontus*. Dumbarton Oaks Studies XX (Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1985); Pillinger, Renate – Pülz, Andreas – Veters, Hermann: *Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und im frühen Mittelalter* (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1992).

⁵ Akurgal, Ekrem – Budde, Ludwig: *Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Sinope* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1956).

3. kép: Rekonstruált amforaégető kemence a Sinopi Régészeti Múzeumban

hellenisztikus (Zeytinlik)⁶ és a késő antik amforaégető műhelyeket (Demirciköy),⁷ egy késő antik sírkamrát (Sinop–Gelincik),⁸ késő antik mozaikpadlós városi házakat (Sinop–Meydankapı mahallesi) érintettek.⁹ Egy 5–7. századi falusias település temploma (Çiftlik)¹⁰ is feltárássra került. Jelenleg a Balatlar nevű késő római fürdőkomplexum területén folynak ásátások Gülgün Köröglü vezetésével.¹¹ A terület kutatásában kiemelkedő szerepet játszott két amerikai projekt. A „Black Sea Trade Project” keretében Robert Ballard szonáros mélytengeri kutatás segítségével négy későantik hajóroncsot fedezett fel.¹² A „Sinop Regional Archaeological Project” (röviden: SRAP) résztvevői 1996 óta tájrégészeti kutatásokat végeznek a Sinopi félszigeten terepbejárással, Owen P. Doonan vezetésével.¹³

2011 és 2012 nyarán nyílt lehetőség, hogy egy-egy szezonban, részt vegyek az utóbbi projekt munkájában: terepbejárásokban, kerámiavizsgálatokban. Megismerkedtem a Sinopi Régészeti Múzeum (Sinop Arkeoloji Müzesi) leletanyagával, és 2011 nyarán a Fekete-tenger törökországi partvidékének minden régészeti gyűjteményében megfordultam Karadeniz Ereğlisi és Rize között. Egy a közelmúltban elnyert OTKA

⁶ Garlan, Yvonne – Tatlıcan, İsmail: Fouilles d’ateliers amphoriques à Nisiköy et à Zeytinlik (Sinop) en 1996 et 1997. *Anatolia Antiqua* 6 (1998), 407–422.

⁷ Kassab Tezgör, Dominique: *Les fouilles et le matériel de l’atelier amphorique de Demirci près de Sinope: recueil de travaux*. *Varia Anatolica* 22 (Paris: Institut Français d’ Études Anatoliennes Georges Dumézil - Istanbul and de Boccard, 2010).

⁸ Dereli, Fuat: Sinop *Gelincik Mezar odası, Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu* 11 (2001), 235–248.

⁹ Dereli, Fuat: *Sinop. Kuzeyin Hırçın Güzeli*. *Sinope* (Sinop, 2010), 60–63.

¹⁰ Hill, Stephen: The First Season of Rescue Excavation at Çiftlik (Sinop). *Anatolian Studies* 45 (1995), 219–231; Hill, Stephen: Rescue Excavations at Çiftlik (Sinop). In: *Ancient Anatolia. Fifty Years’ Work by the British Institute of Archaeology at Ankara*, ed. Matthews, R. (Ankara, 1999), 285–300.

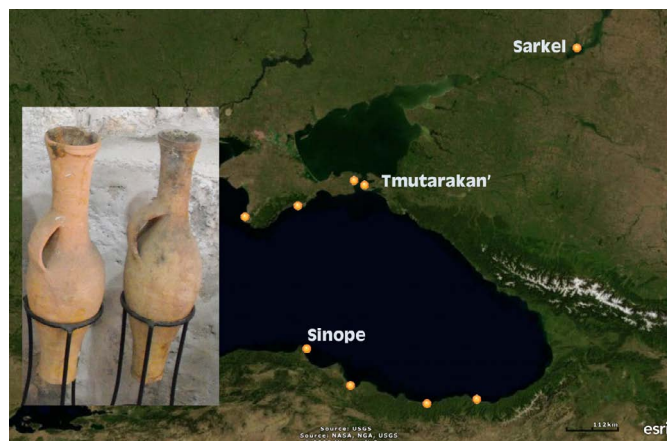
¹¹ Köröglü, Gülgün: 2010 Yılı Sinop Balatlar Kilisesi Kazısı. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 33/3. 23–28 Mayıs Malatya (Ankara: 2012), 65–76.

¹² Ward, Cheryl: Four Ships of Late Antiquity in the Black Sea. *Ancient Civilisations from Scythia to Siberia* 16 (2010), 189–198, 541–542; Ward, Cheryl – Ballard, Robert: Deep-water Archaeological Survey in the Black Sea: 2000 Season. *The International Journal of Nautical Archaeology* 33/1 (2004), 2–13. Ward, Cheryl – Horlings, Rachel: The Remote Exploration and Archaeological Survey of Four Byzantine Ships in the Black Sea. In: *Archaeological Oceanography*, ed. Ballard, Robert (Princeton: Princeton University Press, 2008) 148–173.

¹³ Doonan, Owen P.: *Sinop Landscapes. Exploring Connection in a Black Sea Hinterland* (Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2004).

4. kép: A Günsenin I. típusú amforák elterjedése

5. kép: A Tmutarakany-típusú korsók elterjedése

pályázat¹⁴ célja Szinópe kora középkori gazdasági és kereskedelmi szerepének kutatása, ennek érdekében további kutatásokat tervezek a Sinopi Régészeti Múzeumban.

Szinópe városa a késő antik időszakban és a kora középkorban többféle gazdasági tevékenységben érdekelt volt. A város környezete az ókor óta híres a szőlő-, gyümölcs- és olivatermesztéséről, különösen ez utóbbi egyedülálló helyzetet biztosított számára. A helyi olivajolaj-termelésre jelentős amforakészítő tevékenység is épült. Az elsősorban bor és olivajolaj szállítására szolgáló amforák az export egyik legbiztosabb jeleként értékelhetők. Az amforakészítő műhelyt Dominique Kassab-Tezgör tárta fel Demirciköy közelében, a tengerparton. Eredményei alapján kiderült, hogy az ún. szinópei „répa-amforákat” az 5. századtól a 7. századig folyamatosan gyártották.¹⁵ A SRAP tevékenysége nyomán az amforakészítés mezőgazdasági háttere is kirajzolódott: a terepbejárások folyamán a Demirci folyócska völgyében kiterjedt villagazdaságok nyomaira bukkantak, amelyek közelében gyakran fordulnak elő olajprések is.¹⁶ A Szinópében gyártott amforák a Fekete-tenger minden szögletébe eljutottak, ezen felül előkerülnek a Földközi-tenger keleti medencéjében, így Antiochia (a mai Antakya) és Caesarea Maritima (mai Izraelben) közelében is.¹⁷

A Kelet-Mediterráneummal való kapcsolatok nem csak egyoldalúak voltak. A Fekete-tenger nyugati részén egészen Szinópeig mindenhol megtalálhatóak az ebből a térségből származó késő-római 1. típusú amforák (LR 1), amelyek műhelyét a Mersin melletti Elaiussza Szebasztében találták meg, és amelyeket elsősorban az 5–7. század során használtak.¹⁸ A Sinop közelében, az İnceburun foknál talált hajóroncsokon az LR 1. típusú amforák sinopi készítésűekkel együtt fordultak elő,¹⁹ akárcsak egy a Krím-félsziget déli partjánál, a Szudak melletti Plaka hegyfok mellett talált hajóroncs.²⁰ A kelet-mediterrán import mellett Szinópe és a tenger nyugati részében fontos volt az Égei-tengeri behozatal is. Erről a késő római 2. típusú

¹⁴ „A Fekete-tenger kereskedelme a kora középkorban – Egy bizánci kikötőváros kutatása –Sinópe/Sinop” című 100177-es témaszámú PD pályázat.

¹⁵ Kassab Tezgör, Dominique: *Les fouilles et le matériel de l'atelier amphorique de Demirci près de Sinope: recueil de travaux*. Varia Anatolica 22 (Paris: Institut Français d' Études Anatoliennes Georges Dumézil - Istanbul and de Boccard, 2010).

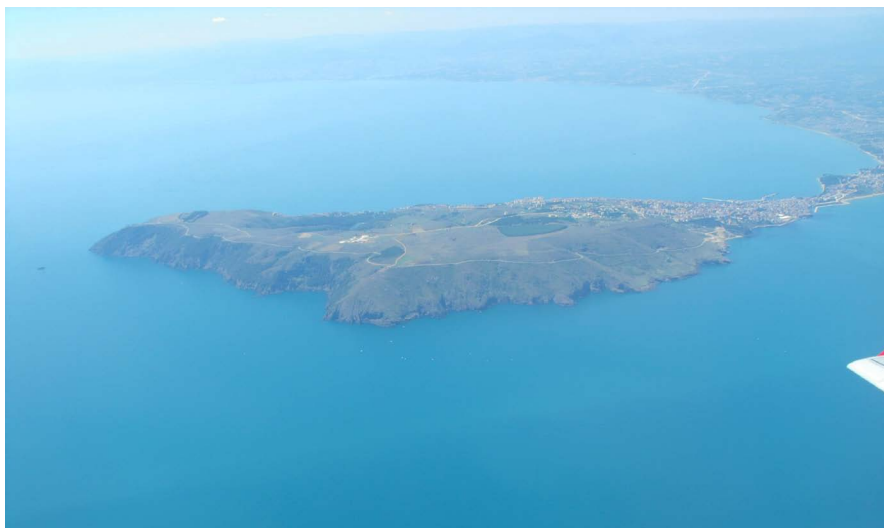
¹⁶ Doonan, Owen P.: *Sinop Landscapes. Exploring Connection in a Black Sea Hinterland* (Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2004), 106–108.

¹⁷ Kassab Tezgör, Dominique: Le réseau commercial des amphores sinopéennes entre les IIe-IIIe s. et le VIe s. de notre ère. In: *Patabs I. Production and Trade of Amphorae in the Black Sea. Actes de la Table Ronde internationale de Batoumi et Trabzon, 27–29 avril 2006*, éd. Kassab Tezgör, Dominique – Inaishvili, Nino. Varia Anatolica XXI (Istanbul, 2010), 167–173.

¹⁸ Karagiorgou, Olga: Mapping Trade by the Amphora. In: *Byzantine Trade, 4th – 12th Centuries*, ed. Mundell Mango, Marlia. Study for the Promotion of Byzantine Studies 14 (Farnham: Ashgate, 2009), 49.

¹⁹ Ward, Cheryl – Horlings, Rachel: The Remote Exploration and Archaeological Survey of Four Byzantine Ships in the Black Sea. In: *Archaeological Oceanography*, ed. Ballard, Robert (Princeton: Princeton University Press, 2008), 165–166.

²⁰ Morozova, Yana: Medieval Maritime Traffic and Amphorae Distribution along the Northern Coast of the Black Sea. In: *Actas des VIII Congreso Internacional de Cerámica Medieval en el Mediterráneo. Ciudad Real-Almagro del 27 de febrero al 3 de marzo de 2006*, eds Zozaya, Juan et al. (Ciudad Real: Asociación española de arqueología medieval, 2009), 159–167.

6. kép: Sinop látkép

(LR 2) amforák tanúskodnak, amelyeket a khioszi bor tárolóiként azonosítottak, így az amforák előfordulása közvetve a bor fogyasztására is utal.²¹ Érdekes jelenség ugyanakkor, hogy a késő antik időszakban (5–7. század) a Fekete-tenger keleti részén ezek az import-amforák már egyáltalán nem fordulnak elő, így a tengernek ezeken a területein már főleg szinópei (és nem égei vagy mediterrán) kereskedelemről beszélhetünk.

A késő antik időszakban a finomkerámia is sokat elárul a távolsági kapcsolatokról. A 4–5. században a vörös szlipes áru (kései szigillata) egy sajátos változata terjedt el ezen a területen, amelyet pontuszi vörös szlipes árunak (Pontic Red Slip Ware, PRSW) nevezhetünk. Ez a főleg tálakat és korsókat tartalmazó kerámiatípus a Fekete-tenger partvidékén terjedt el, így megtalálható a Krím-félszigeten, Abháziában és a délkeleti partvidéken, de kisebb mennyiségben előfordult Dobrudzsában és Bulgária tengerparti területein is.²² Az 5. század közepe táján e kerámiatípus használata és valószínűleg gyártása is megszűnik, és helyette az égei-tengeri eredetű phókiszi árut kezdték el használni, amelynek használata valószínűleg a 7. századig tartott.²³ Terepbejárási adatok alapján ez a változás Sinopban is dokumentálható.

Ismereteink szerint a 7. századot követő időszakban a Földközi-tengerhez hasonlóan gyökeresen átalakult e terület gazdasága is. A 8–9. századot Anatólia „sötét koraként” emlegetik, jellemző módon az e korszakhoz köthető leletanyag a legkisebb mennyiségű és a legkevésbé ismert. A korszak kerámiakronológiája is kevésbé kidolgozott, így néhány szerencsés lelőhelytől eltekintve (Istanbul-Saraçhane,²⁴ Amorium,²⁵ Szagalassosz²⁶) nem is tudunk 8. századra datálható leletanyagot felmutatni. Sajnos jelenleg Sinop esetében

²¹ Karagiorgou, Olga: Mapping Trade by the Amphora. In: *Byzantine Trade, 4th – 12th Centuries*, ed. Mundell Mango, Marlia. Study for the Promotion of Byzantine Studies 14 (Farnham: Ashgate, 2009), 50.

²² Arsen'eva, Tat'jana M. – Domžalski, Krzysztof: Late Roman Red Slip Pottery from Tanais. *Eurasia Antiqua* 8 (2002), 415–491; Domžalski, Krzysztof: Late Roman Pottery from Pompeiopolis. In: *Pompeiopolis I. Eine Zwischenbilanz aus der Metropole Paphlagoniens nach fünf Kampagnen (2006–2010)*, hrsg. Summerer, Lâtife. Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes 21. (Langenweißbach: Beier & Beran, 2011), 163–178.

²³ Hayes, John W.: *Late Roman Pottery* (London: The British School at Rome, 1972), 323–369, map 14–16.; Domžalski, Krzysztof: Late Roman Pottery from Pompeiopolis. In: *Pompeiopolis I. Eine Zwischenbilanz aus der Metropole Paphlagoniens nach fünf Kampagnen (2006–2010)*, hrsg. Summerer, Lâtife. Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes 21. (Langenweißbach: Beier & Beran, 2011), 172–173; Laflı, Ergün – Kan Şahin, Gülseren: Terra sigillata and Red-Slipped Ware from Hadrianopolis in Southwestern Paphlagonia. *Anatolia Antiqua* 20 (2012), 75.

²⁴ Hayes, John W.: *Excavations at Saraçhane in Istanbul: The Pottery II* (Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1992), 71–73.

²⁵ Lightfoot, Christopher: Trade and Industry in Byzantine Anatolia: The Evidence from Amorium. *Dumbarton Oaks Papers* 61 (2008), 269–286.

²⁶ Vionis, Athanasios K. – Poblome, Jeroen – Waelkens, Marc: The Hidden Material Culture of the Dark Ages. Early Medieval Ceramics at Sagalassos (Turkey): New Evidence (ca. 650–800). *Anatolian Studies* 59 (2009), 147–165.

is ez a helyzet: a SRAP tájrégészeti projektje sem tudott számottevő leletanyagot azonosítani a 7. századot követően egészen az oszmán korig terjedő időszakból, néhány közép-bizánci (komnénosz-kori, 12. századi vagy szeldzsuk, 13. század) sgraffito-díszes mázas kerámiatöredék kivételével.

Ezt a képet a múzeumban őrzött leletanyag, elsősorban a tengerből kihalászott amforák és az úgynevezett tmutarakany-típusú korsók módosíthatják. A 8–9. századi amforák azonosítását talán a krími és a Saraçhane-i ásatások leletanyaga teszi majd lehetővé. Jelenleg a 10. századra és 11. század első felére datálható, Nergis Günsenin felosztása szerint az 1. típusba sorolt amforák azonosíthatók a legnagyobb biztonsággal, bordázott testük és rövid, vaskos fülük alapján.²⁷ Az 1. típusú amforák műhelyét a Márvány-tenger parti Rodostó (ma Tekirdağ) melletti Ganosz lelőhellyel azonosították.²⁸ Ez a terület máig szőlőtermesztéséről híres, így valószínűleg bort szállíthattak ezekben az amforákban is, amelyeket megtaláltak még a Don-menti kazár Sarkel erődjében is.²⁹ Ennek az edénytípusnak az előfordulása széleskörű kereskedelmi tevékenységre utal a Márvány-tenger és a Fekete-tenger között.

Hasonló kapcsolatokra enged következtetni az ún. tmutarakany-típusú korsók elterjedése is. Ezt a magas, orsó alakú, tölcséres nyakú és széles, lapos fülű korsótípust a tamany-félszigeti Tmutarakany (kazár nevén Tamatarkha) városában azonosították. Az orosz kutatások alapján kiderült, hogy a 9. századtól a 11. század végéig használatban maradtak.³⁰ Mivel a legtöbb darab belső oldalán megfigyelt fekete színű lerakódást kőolaj-származékként határozták meg, felmerült annak a lehetősége, hogy azoknak a természetes kőolajforrásoknak a hasznosításáról tanúskodnak, amelyek Bíborbanszületett Konstantinnak „A birodalom kormányzása” című művében említett Zikhiában (a Fekete-tenger északkeleti partvidékén, a Tamany-félsziget közelében) helyezkedtek el, és amelyek a görögtűz előállításához nélkülözhetetlen nyersanyagot jelentettek. Ez az edénytípus a Sinopi Múzeum mellett több Fekete-tenger parti törökországi múzeumban (Samsun, Giresun, Trabzon) is megtalálható, ami szoros kapcsolatokat mutat a tenger északi és déli partja között.

A rendelkezésünkre álló adatok szerint tehát a Fekete-tenger mind a késő antik időszakban, mind a kora középkorban szoros összeköttetésben állt a Márvány-tengerrel és az Égei-tengerrel, és a kereskedelmi rendszer kiterjedt az egész tenger területére. Ennek a kapcsolati hálónak fontos szerepe lehetett a korai magyar történelemben is, hiszen a régió kereskedelmének legalább egy ágában – a rabszolga-kereskedelemben – muszlim források alapján a magyarok is részt vettek.³¹ A fent felvázolt, élénk 9–10. századi kereskedelmi élet önmagában is indokolta, hogy Szinopé városában állami vámtisztviselők működjenek, amiről az ólompecsétek alapján van tudomásunk (a 9. században kommerkiariosz,³² majd a 10. században abydikosz komész³³ néven). A Sinopi Régészeti Múzeumban őrzött leletanyag további vizsgálata újabb fontos adatokat szolgáltathat Szinopé kereskedelmi kapcsolatairól.

²⁷ Günsenin, Nergis: Recherches sur les amphores byzantines dans les musées turcs. In: *Recherches sur la céramique byzantine*, eds Déroche, V. – Spieser, J. – M. Bulletin de correspondance hellénique. Suppl. XVIII. (Athens, 1989), 267–276.

²⁸ Günsenin, Nergis: Ganos. Centre de production d’amphores à l’époque byzantine. *Anatolia Antiqua* 2 (1993), 193–201.

²⁹ Плетнева, С. А.: Керамика Саркела–Белой Вежи. В кн. *Труды Волго-Донской археологической экспедиции*. Том 2. Материалы и исследования по археологии СССР. 75. (Ленинград, 1959), 243–245.

³⁰ Плетнева, С. А.: Керамика Саркела–Белой Вежи. В кн. *Труды Волго-Донской археологической экспедиции*. Том 2. Материалы и исследования по археологии СССР. 75. (Ленинград, 1959), 248–251. Плетнева, С. А.: Таматарха – Тмутаракань. В кн. Макарова, Т. И. Плетнева, С. А. (ред.) *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья IV–XIII века* (Москва: Наука, 2003), 175.

³¹ Gardézi és Ibn Ruszta szerint a magyarok a Krímben rabszolgákat adtak el a bizánciaknak. Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről*. *Földrajzi irodalom I/1*. Magyar Östörténeti Könyvtár (Budapest, 1997), 209.

³² *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit*, hrsg.: Lilie, Ralph-Johannes et al. (Berlin, 2000), 46. Kat. 4426.

³³ Ahrweiler, Hélène: *Byzance et la mer: La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIIe – XVe siècles* (Paris, 1966), 57., 101. A tisztség funkciójáról: Ahrweiler, Hélène: *Fonctionnaires et bureaux maritimes à Byzance*. *Revue des études byzantines* 19, (1961), 246.

Csiky Gergely • *A Pontus-vidékről új szemszögből*

AJÁNLOTT IRODALOM

BRYER, ANTHONY – WINFIELD, DAVID

The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos. Dumbarton Oaks Studies XX. Washington D.C., 1985.

DOONAN, OWEN P.

Sinop Landscapes. Exploring Connection in a Black Sea Hinterland. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2004.

KING, CHARLES

The Black Sea: a History. Oxford: Oxford University Press, 2004.

PILLINGER, RENATE – PÜLZ, ANDREAS – VETTERS, HERMANN

Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und im frühen Mittelalter. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1992.